

PÉNTEK János

Normagondok Erdélyben*
(1793–1993)

1.

Nem volna érdektelen, részleteiben sem, párhuzamba állítani a 18. és a 20. század kilencvenes éveinek közéleti történéseit itt, Erdélyben. Aranka György *Rajzolatait* a Felsőes Rendekhez a magyar nyelv elismertetéséért hivatalos nyelvként, az oktatás nyelveként, magyar nyelvű tankönyvek ügyében, a magyar nyelvű tudományosság ügyében hasonlónak kell látnunk azokhoz a mai beadványokhoz, törvénytervezetekhez, amelyeket érdekvédelmi szervezetünk és szakmai egyesületeink szinte hetente előterjesztenek. Nem akarok élni, még kevésbé visszaélni az aktualizálás csábításával, már csak azért sem, mert ez hangulatában ronthatná az ünnep örömét. Bizonyára van, aki azt is vigasztalónak találná, ha kétszáz esztendő múlva hasonló gondokról ülésezhetnénk itt, Marosvásárhelyen. Nem csábít ugyan az aktualizálás lehetősége, de nyomasztanak mai nyelvi gondjaink, amelyek megdöbbentően hasonlóak vagy még reménytelenebbek, mint voltak Arankáék korában.

* Elhangzott 1993. december 4-én Marosvásárhelyen az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság bicentenáriumán rendezett ünnepi emlékülésen.

2.

Két nagy gond foglalkoztatta kétszáz év előtt is az erdélyi magyar írástudókat: az anyanyelvűség gondja és a magyar nyelv állapota. Az első akkor közös gond volt két hazában: a magyar nyelv státusa szerint legfeljebb harmadik lehetett a latin és a német után. Mindig ott lebegett és lebeg ma is a tolerancia és az intolerancia határán, amelyet felemásan úgy érzékelünk – még ha mást is mond néha a hatalom –, hogy azt esetleg eltűrik vagy elnézik, hogy valaki magyarul beszéljen és tanuljon, de az államnyelv hivatalos használata mindenütt kötelező, és a hivatalos kinyilatkoztatás szerint az oktatásnak és a nevelésnek is ez a nyelve. Hetvenöt esztendővel ezelőtt az erdélyi magyar nyelv jószerivel nem csupán az államiságból, de a törvényből is kizárattott. Valamely nyelv méltánytalan jogi helyzete vagy „törvényenkívülisége” részben ellenhatást szül, mint II. József 1784-es nyelvrendelete vagy századunk diszkriminatív nyelvi törvényei, részben pedig – akarva-akaratlan – csökkenti az illető nyelv presztízsét, vonzását még az anyanyelvi beszélők körében is. A latin nyelv akkor még vitathatatlanul az írástudók közös „szent” nyelve volt, a tudomány nyelve, egyetemesebb, mint bármelyik mai világnyelv. És bár az előző században például Szalárdi János fejedelmi levéltáros a magyar nyelvű történetírás szükségességére figyelmeztet, Aranka György általános helyzetként még mindig ezt kénytelen regisztrálni: „Szomorán tapasztaljuk, hogy a’ Nemzetben, a’ leg-tudósabb és érdemesebb Urak közül sokan, egy *Pray*, egy *Katona*, egy *Kováchich*, egy *Benkö Josef*, *Veszprémi*, *Grossinger*, *Engel*, *Eder*, inkább szeretik deákul írni, mint magyarul.” (MNyTM I, 15.) Első helyen áll tehát tekintélyével és a szellemet a nemzetek fölött átfogó szerepével a latin nyelv, második helyen a birodalom hivatalos nyelve, a német, és Erdélyben harmadiknak lehet tekinteni a magyart, amelynek hivatalos voltát a rendek ugyan jogilag elismerték, a központi kormányzat azonban ezt egyértelműen nem szentesítette.

A nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az utolsó helyek egyikén, ha egyáltalán megemlíttetik. Mindez megszabja nyelvünk használati értékét, illetve jelzi, hogy mely fontos területekről szorult ki, mely fontos változatait nem tudta kifejleszteni, mely változatai sorvadtak el korunkban használat híján (a szaknyelvet és a hivatali nyelvet kell említenünk elsősorban).

3.

Egy nyelv jogi státusa és ebből fakadó presztízse, tekintélye, használati köre mind a nyelvpolitika szférájába tartozó kérdések. Az ilyen jellegű sérelmek, hátrányos megkülönböztetések olyan mértékben foglalkoztathatják a nyelvi közösséget, hogy óhatatlanul az anyanyelvűség jogának elismertetése kerül a politikai programok élére, a közélet figyelmét is inkább ez köti le; az anyanyelv állapota, a tényleges nyelvi, nyelvhasználati kérdések háttérbe szorulnak. Ma különösen ezt tapasztaljuk. Némelyek bizonyára úgy vélik, ez tisztán szakmai kérdés, a nyelvészekre tartozik csupán, meg az írókra, hogy milyen nyelvünk állapota. Arankáké programjában még mindkét gond jelen van, nagyobb hangsúllyal a nyelvfejlesztés és a nyelvművelés feladata, a mai közfigyelem inkább a nyelvpolitikára összpontosul. Holott mindenekelőtt az tartozik ránk, minden beszélőre, hogy vállaljuk-e anyanyelvünket, és hogyan beszéljük.

4.

Ha az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot nem is lehet tisztán „nyelvmívelőnek” tekinteni, kétségtelen, hogy jelentős mértékben az volt. Már csak azért is, mert – és ezt a kortársak is jól érzékelték – azok voltak az egységes magyar nemzeti nyelv kialakulásának döntő évtizedei. Ebből egy olyan jelentős régió, mint Erdély, semmiképpen nem maradhatott ki. Az unió gondolatát elutasította a kormányzat, részben emiatt a birodalom e keleti provinciája még inkább elszigetelődött, és fennállott annak a veszélye, hogy a nyelvi és szellemi mozgalmakból kimaradva az egységes magyar nyelvből is kirekesztődik. A művelt erdélyi magyarok reálisnak érezték azt a veszélyt, hogy a két hazába szakadt nemzet nyelvileg is elkülönül (akkor attól még nem kellett tartani, hogy esetleg el is tűnik az erdélyi magyar nyelv). Jól ismert Aranka 1791. január 2-án kelt *Rajzolatának* alábbi részlete: „...ha mi magunkat ezen közös dolgokból kihúznók, netalán könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok.” (EMNyT I, 94.) Éppen ebből a megfontolásból a Társaság programjában „*A második közelebb való Tárgy ezen rendben a' Nyelvnek a' két Hazában egyesítése és a' Külömbsegek esmértetése.*” (Aranka

György: *Ujjabb elmélkedés*, 13.) A cél tehát a közös nemzeti nyelv¹ megteremtése, amelynek alakításában ekkor a középső, északkeleti régióknak van kiemelkedő szerepe polgárosultabb városaival (Kassa, Sárospatak, Debrecen, Miskolc), iskoláival, folyóirataival és főképpen a szellemi életet irányító személyiségeivel (Kazinczy, Révai, Baróti Szabó, Versey stb.).

Az erdélyiek természetesen saját szülőföldjük nyelvére voltak büszkék, ám ez a büszkeség, amelyet az is erősített, hogy más tájak jelentős írástudói is eszményítették az erdélyi nyelvet, ekkor már inkább a múltból táplálkozott. Pontosabban, véleményem szerint egyik forrása a múlt, Erdély és a székelység mítosza,² aztán a közelebbi múlt, hiszen az önálló erdélyi fejedelemség hosszú időn át valóban a magyar nyelv és a magyar nyelvű művelődés központja volt; másik forrása a lokálpatriotizmus: az írástudókra (Arankára, Benkő József, Gyarmathira) is jellemző provinciális nyelvi öntudat, a harmadik pedig – és ezt reálisnak kell elismerni – Erdély szinte kiapadhatatlannak látszó nyelvi tartaléka, a keleti nyelvjárásoknak az írástudók nyelvében is megmutatkozó tömör képszerűsége, szókincsbeli és frazeológiai gazdagsága, amely nem érvényesülhetett kellőképpen a nyelv formai szabályozásában, a helyesírás és a grammatikai formák kodifikálásában. A szókincs bővítésében ennek már jóval nagyobb volt az esélye,³ hiszen a szókészletnek bőven voltak rejtett, fel nem tárt kincsei, bár a szépirodalomnak, amely a köztudatba bevitte és elfogadtatta volna a regionalizmusokat, ekkor apályos évtizedei voltak Erdélyben. Aranka és Társasága józanul azt az álláspontot képviseli, hogy a nagy tájak közötti nyelvi különbségeket meg kell vizsgálni, és annak alapján kell eldönteni, hogy kit illet meg az elsőbbség, kinek kihez és milyen mértékben kell igazodnia: „b) Tudni való dolog az a’ nyelvbe való különbség a’ két Haza között, és némü némü részben a’ Székelységre

¹ A *nemzeti nyelv* terminust itt és a továbbiakban a sztenderd változat neveként használom. Az ennél tágabb értelmezést nem tartom indokoltnak, hiszen az a *magyar nyelv* szinonimája. Célszerűnek tartanám a visszatérést ehhez a korábbi szóhasználathoz, ez részben fölöslegessé tenné mind az idegen *standard*, *sztenderd* terminusokat, mind a jóval körülményesebb magyar *köz- és irodalmi nyelvet*.

² Erdély és a székelység mítosza jól ismert motívum több szerzőnél: Oláh Miklósnál, Benczédi Székely Istvánnál, Bessenyei Györgynél és másoknál.

³ Ismeretes, hogy maga Benkő József is sok új szóval gyarapította nyelvünket; ezek jórészt elfeledett régiek vagy tájnyelvek: *repkény*, *pityóka*, *botanikus*, *fűvész*, *üvegház*, *naplőkönyv*, *szótár* stb. (Vö. Éder 1978:232 skk.)

nézve, melly nem tsak a' betükbe, szókba és kimondásokba, hanem nevezetesen az Igék változásaiiba is (Conjugatiojokba) vagyon. Ezt már nem tsak lajstromba kell szedni, hanem ki-is fejtegetni, és meg-ítélni a' nyelv természetéből. Mert ámbár a' N. Magyar Országai Magyarok többnyire a' Magyar nyelv tudása és ki mondása-béli elsőseget Erdélynek és a Székelységnek közönségesen láttatnak-is meg-engedni: de mind azok a' különbségek kérdőre vétetvén, 's a' nyelv természetéből ki nyomoztatván, akkor jőne ki a' valóság." (Aranka, *i. m.* 14.)

Az egységes nemzeti nyelv éppen a korszak nyelvi harcai nyomán jött létre, és ebben Erdélynek és a Nyelvmívelő Társaságnak is fontos szerepe volt. A 20. század történései azonban, az, hogy a magyarságot megosztó államhatár nemhogy a keleti határhoz, de még a nyelvjárási határhoz sem próbált igazodni, újabb izolációhoz vezettek. A nyelvterület keleti szélei foszlani kezdtek, tömbjei lassan széttöredeztek. A több mint hetvenéves elszigeteltség után, az elmúlt években, amikor újra megindult a mozgás Erdély és az anyaország között, sok erdélyi magyar úgy érezte, ő nem is tud magyarul, az anyaországiak pedig vagy a nosztalgikus közhelyet ismételték: „Ti beszélitek az igazi magyar nyelvet!”, vagy inkább sértésszámba menő kérdéssel udvariaskodtak: „Hogy-hogy (ilyen szépen) beszéltek magyarul?” Sok erdélyit el is kápráztattak ezek a kétes értékű dicséretes, valóban elhitték és hiszik, hogy az anyaországi nyelv korcsosult el, és mi beszéljük az igazit. Nem nehéz példát találni arra, miben különbözik az erdélyi (vagy a fel- és délvidéki) nyelv az anyaországitól: kiejtésben, mint a magyarországi régiók is egymástól, hagyományos erdélyi regionalizmusokban és újabb keletű román elemekben, a *jösztek – jöttek, laska – tészta, murok – répa* és egyéb kettősségekben, a *kap* 'talál' jelentésében stb. Jogos-e még mindig az az aggodalom, amely többünkben élt a korábbi években, hogy az országhatár okozta elkülönülés idővel nyelvileg is megosztja a magyarságot?

Ismeretes az a – mostanában az anyaországban is némelyektől gyakran emlegetett – nemzetkonceptió, amely a nemzethez való tartozást jogi kérdésnek tartja, az állampolgárságtól teszi függővé, és amely jól ismert történelmi (de nem magyar) példák alapján azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem releváns jegye a nemzetnek. Ha mi is elfogadnók ezt a koncepciót, akkor közös (vagy netán elkülönült) nyelvünktől függetlenül kívül rekednénk a nemzetben, illetőleg akaratunk ellenére más nemzet tagjaivá lennénk.

A helyzet talán még bonyolultabb, mint kétszáz évvel ezelőtt: adott mint történelmi tény a két (ill. több) országhoz tartozása a magyarságnak.

A kérdés és a tét a közös nemzeti nyelv és az egyetlen nemzet: hogy abba mindannyian beletartozunk-e? A nemzettudat és a nemzetfogalom olyan értelemben függ össze egymással, hogy az egyiknek tükröznie kell a másikat. A fogalom zavarai a nemzettudat zavarait tükrözik, amely mindig arra érzékeny, hogy ki kit zár ki a nemzetből, és nem arra, hogy kit fogad be. A nemzettudat zavarait kell tehát eloszlatni, elsősorban az anyaországban, hiszen Erdélyben alig lehetne találni olyan magyart, aki ne a magyar nemzethez tartozónak tekintené önmagát; aztán pedig újra kell gondolnunk közösen a lehetséges nemzetfogalmat és a nemzeti nyelv fogalmát is.

Ez utóbbi el is kezdődött a szakirodalomban az ún. normavitákkal és a határon túli magyarok nyelvének megítélésével. Nincs szándékomban mind számba venni a nyelvi norma vitatott kérdéseit⁴ (deskriptív vagy preskriptív, norma és nyelvi eszmény, implicit és explicit norma stb.), és a róluk szóló vélemények közül is csupán kettőt idéznék: „...a határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülmények között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot.” (Tolcsvai Nagy 1991a:171.) „A »hány magyar nyelv létezik?« kérdést alig-alig teszik fel. A lehetséges válaszok az 1-től körülbelül 15-20-ig terjednek. Van olyan jó szándékú, ámde nyelvészetileg laikus vélemény, mely szerint egyetlen magyar nyelv van, amit határoktól függetlenül beszélnek a magyarok. De szaktudományos szempontból korrekten lehetne érvelni amellett is, hogy a magyarnak a Magyar Köztársaságban használt változata mellett számos kontaktusváltozata él Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában, Ausztriában, Amerikában és más-hol.” (Kontra 1993:127.) Saját, nyelvészetileg, meglehet, laikus véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek – mint minden nyelvnek – valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül.

A normavitából szintén két, bennünket érintő mozzanatot emelnék ki. Az egyik, hogy túl gyakran társítják a sztenderdhez a *központi* jelzöt (és ez azért is szimptomatikus, mert a norma, a közös nyelvi mérce néha valóban túl centralizált és túl merev, ezért gyakran kizáró és nem befogadó); a másik, hogy egyetlen szerző sem említi, ami a nyelvi normában

⁴ Részletesebben lásd *Normatudat – nyelvi norma*. Kemény Gábor szerk. 1992.

mégis a legfontosabb, tudniillik azt, hogy *közös*. Földrajzi értelemben ma *központi* norma nincs, semmiképpen nem lehet azt állítani, hogy a hiteles nyelvi mérce a nyelvterület központjában vagy a fővárosban volna. A *központi* csupán központi akadémiai és egyéb művelődési intézményeket jelenthet, amelyeknek valóban fontos szerepük van a normák explicitté tételében, kodifikálásában. És jelentheti azt is, hogy ez a sztenderd változat (azaz a nemzeti nyelv) fő vonulata, változata az egyébként színes, változatos magyar nyelvnek. A norma mindig *közös* vagy éppen egyetemes mércét jelent, hatékonyságától függően, kisebb-nagyobb emberi közösség számára. A beszédben vagy az írásban mindig igazodnunk kell egymáshoz, a régiók nyelvét is egymáshoz kell igazítani, meg kell újra ismernünk egymás nyelvi változatait, és adott határig tolerálnunk kell őket, csak ez jelentheti mindnyájunk számára a nemzeti nyelvet. A közös nemzeti nyelvnek mindenütt jelen kell lennie, ahol a nemzet tagjai élnek, főképpen a mindenkori írástudók nyelvhasználatában. Az erdélyieknek egyre több lehetőségük és esélyük van arra, hogy közvetlen tapasztalatból vagy a tömegkommunikáció révén megismerjék az anyaországi nyelvet és nyelvi változatokat, és arra is, hogy részben igazodjanak hozzá, az anyaországiaknak pedig szintén tudomásul kell venniük a határon túli régiók nyelvét, hozzá kell szokniuk éppen úgy, mint az *ő-ző* szegedihez, az *ā-zó* palóchoz vagy a szintén nyelvjárásias somogyihoz vagy zalaihoz. Ennek az egészséges kölcsönhatásnak máris vannak jelei. Pesti nyelvész-kollégám megfigyelése szerint újabb erdélyi hatásra egyre gyakrabban hallható a fővárosban a *mondta volt* szerkezet, enyhült a korábbi elutasítás az *el kell menjek* szerkezettel szemben. Valószínűleg lehetne még hasonló példákat találni az egymáshoz való közeledésre.

Némelyek szerint zavart okoz, ha a normával kapcsolatban nyelvi eszményt emlegetünk. Nem szeretnénk most a múltra, például Kazinczy véleményére hivatkozni, csupán arra, hogy a *közös* mérce mindig eszmény is, mert senki nem birtokolja a maga teljességében, de mindenkinek törekednie kell, hogy elérje.⁵ Az eszményi nem úgy értelmezendő, ma legalábbis nem, hogy valaki saját nyelvi hóbortját tüzi mások elé követendő mintaként. A nyelvben benne van, de még nem közös, ám érdemes közössé tenni. A közös nemzeti nyelv és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag valószínűleg az is

⁵ Már Hermann Paul definíciója (1886) is ezt emelte ki: „A köznyelv... semmi egyéb, mint ideális norma, amely megmutatja, hogyan kell beszélni.” (Idézi Villó 1992:8.)

feltétele, hogy lazítsunk a normák feszeségén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen, és így kirekesztő. Azzal pedig, hogy a közösség igényli és elfogadja, tudatosan vállalja is az irodalmi nyelv érvényes kötöttségeit. A nemzeti nyelv normáinak mégis kellően rugalmasaknak, nyitottaknak kell lenniük, amelyek egységes megoldásúak ugyan, de nem föltétlenül központiak és nem is provinciálisak.

És talán az sem korszerűtlen, ha Kazinczyt idézve arra figyelmeztetünk, hogy a nemzeti nyelv visszahat a nemzeti karakterre, kisebbségi körülmények között pedig fontos megtartó ereje van. 1808-ban ezt írja *Tübingai pályairatával* kapcsolatban Dessewffy Józsefnek: „Melly befolyása van a’ nyelvnek a’ Nemzeti karakterre, azt igen bőven meg tudnám mutatni, ha *szabadon szólhatnak*. Az másoknak sem épen bátorságos, hát nékem!” (*Lev. V, 431*; idézi Benkő: 1982:113.)

A nemzetközi szakirodalomban sem ismeretlen a nemzeti nyelvvel kapcsolatban a *nyelvi hűség* kritériuma. „A nyelv iránti hűség, lojalitás – az az attitűd, amely a nyelvnek presztízst ad, és az embereket arra készíti, hogy megvédjék »tisztaságát« a kiejtésbeli »romlás« vagy »külföldi« kölcsönzések ellen.” (Gumperz 1975:160.) A *hűség* a nyelv és a közösség kölcsönösségében nyilvánul meg, a *megtartó erő* a közösségben tovább is élni akaró nyelv hűsége. A tapasztalat az, hogy ilyen értelemben a nyelv mindig hű marad beszélőjéhez, a beszélőközösség asszimilálódo csoportjai viszont hűtlenekké válnak anyanyelvükhöz.

5.

Az egységes nyelvhasználat igénye, a magasabb nyelvi műveltség eszménye kétszáz évvel ezelőtt még jórészt csak az írásbeliségre terjedt ki: a kéziratokra és még inkább a nyomtatott kiadványokra. Ezt az igényt az erdélyi írástudók is hangoztatták, egymás szövegeinek színvonalát is kritikusan szemlélték,⁶ gyakran panaszkodtak némely nyomdászok csapnivaló munkájára. Még kritikusabbak a kor nem erdélyi vezető alakjai, köztük Kazinczy például, aki Arankát és a Nyelvmívelő Társaságot

⁶ Benkő József írja levelében Aranka egyik művének kiadásáról: „A’ nyomtató kezét sem átkozom, de bizony jól megkopolnám, ha hatalmamban volna, a’ sok látható hibáért.” (Éder 1978:220.)

sem kíméli.⁷ Kívülről, polgárosultabb szellemi központokból nézve Erdély ekkor írásbeliségében is valóban provinciális. Nincs különösebb hatású nyelvi góc, nincs olyan nagy tekintélyű vezető egyénisége, mint Kazinczy vagy Révai. Gyarmathi a kor egyik legnagyobb tudós egyénisége volt, de ezt inkább csak az utókor fedezte föl, sőt ma is mint ismeretlen hírességről kell beszélni róla, akinek nagyobb a híre a nagyvilágban, mint itthon. Többek között azt is ő látja meg és fejtí ki elsőként, hogy a magyar nyelv táji különbségei csekélyek, és hogy ezek hangtani és szókincsbeli jellegűek (vö. Benkó 1960:264). Benkó József szintén kiváló tudós, polihisztor mivoltában is, de falusi elszigeteltségében másoknál is jobban ki volt szolgáltatva kézíratai másolóinak, gondozóinak és főképpen nyomdászainak (anyagilag is, mint közismert). Szinte minden írástudó ebben a helyzetben volt, és ezen a Társaság működése sem változtatott lényegesen.

A felvilágosodás elvi álláspontjával ellentétben, amely határozottan utasította el a tudomány, a ráció nevében a paraszti babonát és tudatlanságot, a parasztok illetlen szavait, a fennkölt nyelvi és irodalmi ízlés nevében a nyelvjárásiaságot, a nyelvi provincializmust, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság álláspontja jóval rugalmasabb. Az erdélyiek tudták vagy legalább sejtették, hogy a régió szerves nyelvi hagyományai, az irodalomba is beemelhető értékei éppen a nyelvjárásban vannak. „A szokott nyelvkülönbséget, ún. dialektust és az imitt-amott bizonyos szokásban lévő szókat s szók élésit, melyet az idegenek provincializmusoknak neveznek, úgy tartja a Társaság, mint két bányát a nyelv bővítése rendiben. Azért érdemes társaira fogja bízni, hogy ezekben azokat a szókat, melyek a közönséges nyelvben [ti. a köznyelvben] elvesztenek és illendők, egybegyűjtven, a társaságnak adják bé.” (1793. december 3-i jegyzőkönyv: EMNYTI 134–135.) Aranka több ízben ír részletesen és mai

⁷ Kazinczy már 1789–1790-ben megrója Arankát szóismélteléseieért, logikátlan képeiért (vö. Benkó 1982:43). 1794-ben már a Társaság kiadványáról ír lesújtóan: „Egy szóval, édes Barátom, sokat adnék érte, ha az a levél még ki nem nyomtattatott, le nem küldetett volna. Ily csúf hibák igen kirívóak egy oly Társaság tagjainak pennájokból a’ mely nyelvet akar művelni.” (Lev. II, 358–359, idézi Benkó 1960:249.) Ugyanerről még kíméletlenebbül Kis Jánosnak: „Megírtam Arankának ítéletemet, ’s kértem, hogy vagy ne dicsekedjenek Nyelvműveléssel, vagy tanuljanak grammatikát és orthográfiát. Ha historiai ’s filozofiai tárgyat tézsznek célul, úgy senki nem botránkozik-meg az ő rossz magyarságokon ’s rossz orthográfiájokon; de ha Nyelvművelés peng a’ szájakon, már akkor pirontság éri.” (Lev. II, 262; idézve uo.)

szemmel nézve is pontosan a szavak helyi értékéről és stiláris értékéről, arról, hogy a maga helyén mindegyik jó. És amire különösen érzékenyek voltak abban a korban: hogy illendő-e az a szó, az a nyelvi forma (stiláris norma!).

A magyar nyelvtudomány történetében is fontosak ezek a finom distinkciók: *dialektusbeli*, *vidéki*, azaz regionális, népnyelvi vagy: *provinciális* vagy *helységbéli*, azaz szűkebb értelemben vett tájszó („melly ugyan jó; de ebben igen vigyázni kell, tsak egy helység-béli, úgynevezett *Provinciális szók*, sőt még szóllás formái-is tisztességes Beszéd rendibe soha fel ne vétesenek; mert tsömöört okoznak, alaton és házi beszédbe pedig élni lehet vélek” – Aranka György, *i. m.* 17–18), *közönséges*, azaz köznyelv, *országos és piatzos szó*, a nyelv „piattza”, azaz általános használatú, publikus nyelvhasználat. A dialektus nem rossz, a regionális nyelvhasználat nem ítéhető el, írja több helyen Aranka, a szavak is sokfélék, de „... magába, maga rendibe és hazájába jó lehet mindenik” (Éder 1978:268). Néha mégis mintha túl engedékeny volna: „...élhet ugyan vélek [ti. a dialektusokkal] akárki szabadon és senki érette törvényesen meg nem perelheti akármiképpen mondja és írja, fönn vagy fenn, Eskola vagy Iskola, Hút vagy Hit, Ingolna vagy Ángolna: de illő még is réá vigyázni és meg választani, kivált az írásba, és aval élni, a’ melly azokon a’ helyyeken, mellyeken a’ nyelvnek mintegy piattza vagyon, inkább Szokásban vagyon.” (Uo. 271–272.)

A nyelvnek ez a sokszínűsége jelenik meg Aranka szótári tervében is, amikor arról ír, mire kellene kiterjednie, és miként kellene minősítenie egy nem latin célú tiszta magyar szótárnak: „Mellyben minden Magyar Szok, sőt nem tsak a’ Magyarok, hanem a’ bé tsuszott kortsos Szok is mellyek köz beszédbe forognak, jova, roszsza; avassa és ujja; szépe és idétlennye; simája és faragotja; betsületes és tsunya, jádzi, pajkos, kufárné, katona, ’s Pap szájába való; szokott és szokatlan; gyűgyögő, édesgető és kemény paraszt Szok, Szollások formái; példa beszédek; ’s ezeknek roszt és jó élések meg lennének, ’s mellettek Magyarul a’ magyarázatjuk, és az hová illik egy tsova is, hogy e’ roszt, e’ jádzi; e’ paraszt, e’ dialectus ’s a’ t. ritkán fordulván elé, annak az Ironak neve is, a’ ki vélek élt.” (Uo. 245.)

Az erdélyi magyar nyelv kétszáz évvel ezelőtt szinte kizárólag a nyelvjárásokban élt: „... a normatív írásbeliség Erdélyben meglehetősen csekély mértékben, mintegy vékony felső rétegben érvényesült csupán. (Benkő 1960:490.) Területileg, szintén Benkő Loránd megállapítása szerint, ez a normatív írásbeliség és valószínűleg a nem provinciális élőbe-

széd is erőteljesebben érvényesült Erdély keleti és nyugati részein, az iskolavárosokban és a polgárosultabb városi településeken. A spontán kollektív kétnyelvűség bizonyára már akkor is kiterjedt lehetett, azt viszont csak találgatni lehet, milyen irányú és milyen mértékű volt az asszimiláció.

A mai romániai magyar nyelvjárások közül azok állnak legközelebb a nemzeti nyelv beszélt változatainak normáihoz, amelyek hídként átnyúlnak az országhatáron (az északkeleti, a tiszai és a déli). A legértékesebb transzszilván nyelvi hagyományokat továbbra is a székely nyelvjárás őrzi, ebben ötvöződnek leginkább az erdélyi régió és a nemzeti nyelv normái. A nyelvi szigetek és a szórványok (a lakótelepi szórványok is) a kevert-nyelvűség, a kétnyelvűség, a nyelvi széttöredezettesség állapotában saját hagyományos normáikat sem képesek őrizni, és mint fuldokló a levegőt, úgy igénylik a nemzeti nyelv hozzájuk eljutó, éltető elemeit. Erdélyben is kialakultak köznyelvek (némelyek szerint nincs is más köznyelvünk, csak regionális), ezek részben a nagyobb nyelvjárási régiókat hidalják át (ilyen a székely városok nyelve, a partiumi városok nyelve, Kolozsvár nyelve stb.). Az anyaországi regionális köznyelvektől eltérően ezek nem kizárólag a nyelvjárások integrálódásának eredményei: az erdélyi regionális köznyelv, akárcsak a felvidéki és a délvideki, a nemzeti nyelvtől való elszigetelődés és különfejlődés jegyeit is magán viseli.

Ma azt is mondhatjuk, mint kétszáz évvel ezelőtt: nem az a baj, hogy vannak nyelvjárásaink, még az sem kárhóztatható, hogy a beszélők többsége valamely vidék nyelvjárását beszéli. Érzékeljük viszont, hogy nincs eléggé jelen és nem mindenütt hozzáférhető a nemzeti nyelv beszélt változata, a mai köznyelv. Az ezt hordozó és közvetítő polgári magyar értelmiség, amelynek megfelelő nyelvi kultúrája volna, nagyon vékony és egyre apadó réteget képvisel Erdélyben. Ma sem célja senkinek a nyelvjárások háttérbe szorítása, de sokkal inkább a köznyelv erősítése, a nyelvterület csángósodó széleinek megerősítése.

6.

Erdély, nyelvi nimbusza ellenére, és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is úgy szerepel a 18. század végi magyar szellemi köztudatban, mint konzervatív, maradi régió, amely ellenzi az újításokat. Ha a korabeli szövegek indulati hőfokát nézzük, kétségtelen, hogy Arankáék semmit

nem kárhoztatnak úgy, mint a nyelvbővítés szörnyszülőiteit.⁸ Sőt elvileg is meg lehet kérdőjelezni a mesterséges nyelvbővítés lehetőségét, mint egy késői, 1806-ból származó *Rövid vélekedés*ben olvassuk: „Csekély vélekedésem az, hogy egy nemzeti nyelvet, amint ... csinálni, úgy ... bővíteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás bévett kölcsönös élés munkája.” (EMNYTI 337.) Az 1791-ben publikált *Ujjabb elmékedésekben* ezt írja Aranka: „A’ Magyar Nyelv természeti édességén és kellemetességén fellyül ép és egész bőv nyelv lévén. Ebben a részben azért nem a’ nyelvet tsak a’ fejet kell bővíteni és szélesíteni. A’ mi bővítésre nyelvünkbe szükség vagyon, kétség kívül tsak a’ Szókban, még pedig a’ Mesterség, Tudomány, Játék-béli ’s hasonló szókban vagyon.” (*Ujjabb elmékedések*, 15.) Benkő József is kételkedik abban, hogy gyors nekibuzdulással meg lehet tisztítani nyelvünket az idegen szavaktól, különösen a deák szóktól. 1791. március 1-jén Arankához írott levelében a tervezett Társaság ürügyén fejt ki véleményét: „...ma (:áldasanak az Egek!) tisztán magyarul kíván szóllani az Haza... felette sajnálom némelyeknek sok új magyar szókkal való sietéseket: mert az ilyent lassanként, tsak halkkal, és nem edj két embernek, hanem köz akarattal kellene tselekedni, ’s meggondolni, valyon tanátsos é, de lehet é, nem tsak ily hirtelen, hanem valaha mind kirázni Nyelvünkéből az idegen, kiváltképpen deák szókat.” (Éder 1978:220.) Május 9-én újra visszatér e gondolathoz: „Bár késtek vólna számos szókkal mostanság némely Könyveknek írói. A projektált Társaságot illetné ’s publica auctoritate lehetne az ilyeneket köz hasznuvá tenni.” (Uo. 230.) Érdemes-e közhasznúvá tenni olyan szavakat, amelyek közfelháborodást keltettek, Erdélyben különösen? Az avatatlanság és a sietség az okai a túlzásoknak, ez az általános vélemény: „Innen vagynak azok az idétlen és szenvedhetetlen új szók, mint megannyi afrikai csudák, melyekkel némelyek, igen sietet

⁸ Ez a háborgás még a mérsékelt hangnemű szövegekből is érződik: „4. Regula. Mivelhogy pedig némely jó reménségű újj vitéz herosok a’ Magyar nyelvhez való buzgáságból, ennek bőbítettésének (!), ékesgetésének és kedveltetésének némely olyan úttyait kezdették meg próbálni, mellyek éppen ellenkező tzelra visznek: mellynek példái az újj Magyar termésekbe találtató némely tsuda bogár újj szók: más nyelvekből szükség felett bé-hozott szók és majmólt szóllás-formái... a’ Társaságnak a’ leg-széllesebb és munkásabb Tárgyai közül való lenne mind ezeknek a’ hibáknak az újj Könyvek elő-adása alkalmatosságával léendő helyes és törvényes, igasságos, de inkább elmés, mint élés meg-ítéllések; némelyeknek lajstromba szedések, és az el-türhetetleneknek éppen ki tzégereszések.” (*Ujjabb elmékedés*, 16–17.)

és éretlen buzgóságból nyelvünket meg kezdték fertéztetni. Ezekről az egek őrizték édes nyelvünköt.” (EMNYTI 96.)

Két okát lehet megjelölni, megítélésem szerint, annak, hogy az erdélyiek ellenzői voltak a kapkodó újításnak: 1. a maguk provinciális elszigeteltségében, a nagyvilágtól távolabb, a polgárosultság alacsonyabb szintjén nem érezték annyira sürgetőnek a nyelvbővítés szükségét (bár ezt elismerték), 2. érezték viszont a már említett szerves nyelvi hagyományt, azt a kimeríthetetlen nyelvi tartalékot, amelyet a régi nyelv és a nyelvjárások jelentettek itt, Erdélyben. Nem véletlen, hogy szerintük a nyelvbővítés első három kútfeje: az élő nyelv, a régi magyar nyelv és a nyelvjárások.

Nem lehet azt állítani, hogy az újítások ellenében a régi nyelvet idealizálták volna, hiszen gyakran kritikusan nyilatkoznak róla. Nem éppen konzervatív magatartásra vall, amikor elmarasztalják „a régi Bendegúz apja és Árpád anyja idejébéli szókkal s paraszt példabeszédekkel való helytelen élést” (uo. 136). Máshol a Társaságtól elvárható tennivalók közt említik: „...ha igyekezni fog az ékesenszólásnak eme veszett kútfejeit bédugni, minéműek a Bendegúz apja idejébéli szók a mái szokott szók helyett s a paraszt konyhabéliek a tisztességesek helyett...” (Uo. 125.) Nem szeretném most az ünnep hangulatában még a Társaság konzervativizmusát is túlértékelni, azt viszont mindenképpen látnunk kell, hogy neves tagjainak még látszólagos maradiságukkal is volt szerepük a közös és egységes normák alakításában, abban, hogy nemzeti nyelvünk a régiók tekintetében is kiegyensúlyozottá vált, és abban is, hogy nem vert gyökeret minden vadhajtása a szócsinálásnak. Erdély volt mindenképpen a mérleg egyik serpenyője a maga nyelvi tradícióival és máig kiapadhatatlan értékeivel.

A nemzeti nyelv ügye rég eldőlt, és a nemzet sorsában is beteljesedett Aranka álma, hogy „más pallérozottabb Nemzetekkel... majdég hajdon... a' pallérozódás, esméret és értelem világába-is vetélkedhessék” (*Ujjabb elmélkedés*, 36). Mindaz, ami kétszáz évvel ezelőtt kihívást és programot jelentett az egész magyarság számára, anakronizmusként csak itt, Erdélyben őrizte meg szomorú aktualitását. A tudatos nyelv gazdagításra és nyelvápolásra most éppen annyira szükség van, mint akkor. A magyar nyelv erdélyi regionális változatáról ma is azt kell mondanunk, hogy „Mindazáltal a tudományok, mesterségek, sőt társalkodásbeli szókban is nagy fogyatkozása vagy on, melynek kipótlása a művelő kezeket várja.” (EMNYTI 124.) Minden tudományterületnek és szakmának van ugyan egyetemes magyar terminológiája, de az erdélyieket megfosztotta ettől a

korlátozó és tiltó nyelvpolitika, az oktatás sem tette és nem teszi lehetővé a megismerését és elsajátítását, a gyakorlat pedig szintén nem kedvez sem használatának, sem művelésének. A hivatali és jogi szaknyelvvvel hasonló a helyzet. A „társalkodásbéli szókkal” sem állunk az anyaországihoz mérhető színvonalon, mert a közéleti nyelv, a publikus nyelv talán a legfertőzöttebb a mértéktelen és szükségtelen átvételek miatt. Ezek azok a nyelvi változatok, amelyek hiányoznak a kisebbségi nyelvváltozatokból, vagy keverten vannak jelen. A mai nyelvfejlesztésnek, nyelv gazdagításnak, valamint az oktatásnak és a sajtónak e hiányokat kell pótolnia a nemzeti nyelv meglévő, eddig tőlünk elzárt elemeivel. Ehhez ma is szükségesek, mint kétszáz évvel ezelőtt, gyakorlati és tudományos célú nyelvtanok, közhasznú normatív szótárak (szaknyelvek, iskolai helyesírási és értelmező szótárak stb.), iskoláinkban különösen nagy szükség van a magyar nyelv e bibliáira. A közéletben és a szellemi köztudatban pedig nemcsak az anyanyelvűség politikai programjára és megvalósulására kell éberem figyelniünk, hanem az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségével együtt minden közművelődési intézményünk: iskolánk, templomunk, színházunk, rádióink és újságunk a legfontosabb közügynek kell hogy tekintse az anyanyelv megőrzését, az anyanyelv művelését és ápolását.

Ne áltassuk magunkat azzal, hogy Erdély ma is a tiszta magyar nyelv földje, lássuk be, hogy nyelvünk levegője itt bizony megritkult és szennyezetté vált. Hogy jól érezhessük benne magunkat, és benne együtt megmaradjunk, legalább annyi a tennivalónk, mint volt azoknak, derék elődeinknek, akiket ünnepelünk.

Magyar Nyelvőr, 1994, 2. 133–144.